सङ्ग्राहि कषायं लघु लेखनम् । पक्वं गुरु तृषाहिक्का-शमनं वातपित्तजित् । स्यादल्पन्तुवरङ्कण्ठशोधनं ग्राहि दुर्जरम्" । अपिच "कपित्थमामं कण्डूघ्नं विशदं ग्राहि वातलम् । मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम्" सुश्रुते अम्लवर्गेऽयं पठितः अम्लशब्दे तद्वाक्यं दर्शितम् । हारीतेनास्य भक्षणं सर्वदा निषिद्धं यथा "न वटप्लक्षोदुम्बरनीपदधित्थमातुलाङ्गानि भक्षयेत् । कपित्थोऽस्यत्र देशे पुष्करा० इनि कपित्थिनी स्त्री कपित्थयुक्तदेशे । तस्य सन्निकृष्टदेशादि काशा० इनि । कपित्थिन् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । [कवृक्षे राजनि०

कपित्थत्वक् पु० कपित्थस्य त्वगिव त्वक् वल्कलमस्य । एलवालु-

कपित्थपर्णी स्त्री कपित्थस्य पर्णमिव पर्णमस्याः गौ०ङीष् । कपित्थतुल्यपत्रिकायां चित्रपत्रिकायां वृक्षभेदे रत्ना० ।

कपित्थाष्टक न० चक्रदत्तोक्ते चूर्णभेदे । यथा "यमानी पिप्पलीमूलचतुर्जातकनागरैः । रोचनाग्निजलाजाजी धान्यसौवर्चलैः समैः । वृक्षाम्लधातकी कृष्णा विल्वदाडिमतिन्दुकैः । त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः । चूर्णोऽतिसारग्रहणीक्षयगुल्मगलामयान् । कासं श्वासारुचिं हिक्कां कपित्थाष्टमिकमाजयेत्" चक्रद० ।

कपित्थास्य पुंस्त्री कपित्थमिवास्यं यस्य । गोलाङ्गूलाख्ये वानरभेदे त्रिका० । तस्य कपित्थाकारमुखत्वात्तथात्वम् जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् स्त्रियां टाप् ।

कपिनामन् पु० कपेर्नाम नाम यस्य । सिह्लके भावप्र० । कपितैलशब्दे तद्वाक्यं दृश्यम् ।

कपिपिप्पली स्त्री कपिः कपिवर्णा रक्ता पिप्पलीव । १रक्तापामार्गे वैद्य० । २सूर्य्यावर्त्तवृक्षे रत्नमा० ।

कपिप्रभा स्त्री कपावपि प्रभा स्वगुणप्रसारोऽस्याः । (आलकुशी) कपिकच्छ्वाम् शब्दरत्ना० । [२सुग्रीवे च

कपिप्रभु पु० ६त० । १रघुनाथे रामचन्द्रे शब्दरत्ना० ।

कपिप्रिय पु० ६त० । १आम्रातकवृक्षे राजनि० । २कपित्थे भावप्र० । कपितैलशब्दे तद्वाक्यमुक्तम् ।

कपिरथ पु० कपिर्हनुमान्रथ इव वाहनमस्य । १श्रीरामे शब्दरत्ना० । कपिर्हनुमान्रथेऽस्य । २अर्ज्जुने कपिकेतनशब्दे तन्नामताकारणं दर्शितम् ।

कपिल पु० कबृ वर्णे इलच् वस्य पश्च, कपि+सिध्मा० लच् वा । सांख्यशास्त्रप्रवर्त्तके १मुनिभेदे कर्द्दमप्रजापतेर्देवहूतिगर्भजपुत्ररूपे २भगवदवतारभेदे । ३वह्नौ ४कुक्कुरे च हेम० । (शिलारस) ५सिह्लके रत्नमा० । ६पिङ्गलवर्णे । ७तद्वति त्रि० अमरः । न च वर्णः नीलपीतमिश्रितवर्ण इति रभसः रोचनाच्छविरित्यन्ये । साङ्ख्यमतञ्च द्विविधं सेश्वरनिरीश्वरभेदात् तत्र सेश्वरसांख्यशास्त्रं भगवदवतारः कपिलः प्रणीतवान् । निरीश्वरसांख्यन्तु अग्न्यवतारः कपिलः" "अग्निः स कपिलो नाम सांख्यशास्त्रप्रवर्त्तकः" इति स्मृतेः । तत्र निरीश्वरसांख्यप्रवृत्त्यादि यथा सां०का० उक्तं यथा "पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यम्परमर्षिणा समाख्यातम् । स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम् । एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ । आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन बहुधा कृतन्तन्त्रम् । शिष्यपरम्परायातमीश्वरकृष्णेन चैतदार्य्याभिः । संक्षिप्तमार्य्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् । सप्तत्या किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य । आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्ज्जिताश्चापि" विवृतञ्चैतदस्माभिः सा० त० कौ० व्याख्योपक्रमे यथा

"अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" इत्यादिकसूत्रजातात्मकं षडध्यायीरूपं शास्त्रम् कपिलमुनिः आसुरिनामानं मुनिमुपलक्ष्यीकृत्य प्रणिनाय तेनापि ततः श्रुत्वा तदर्थानुगुणं संक्षिप्तमपरं शास्त्रं स्वशिष्याय पञ्चशिखायोपदिष्टमेवं लोके प्रचारमुपगतेऽस्मिन् शास्त्रे ईश्वरकृष्णेन विद्वद्वर्य्येणाख्यायिकापरवादनिराकरणवर्जं षष्टिपदार्थीप्रतिपादनाय द्वासप्ततिरार्य्याः निर्म्मिताः । एतच्छास्त्रस्य तु "सङ्ख्यां प्रकुर्व्वते यस्मात् प्रकृतिं च प्रचक्षते । तत्त्वानि च चतुर्व्विंशत् तेन साङ्ख्यं प्रकीर्त्तितम्" इति महाभारतवाक्यानुसारेण प्रकृतिपुरुषसम्यग्विवेकज्ञानरूपसङ्ख्यायाः, प्रकृत्यादिचतुर्विंशतितत्त्वसङ्ख्यायाश्च प्रतिपादनात् साङ्ख्याशब्दाभिधेयता । तदिदं शास्त्रं चिकित्साशास्त्रमिव चतुर्व्यूहम् यथा रोगः रोगनिदानं रोगनिवृत्त्युपायः रोगनिवृत्तिरित्येते पदार्थाः चिकित्साशास्त्रगताः एवं हेयं दुःखं, तन्निदानं चित्तादि, तन्निवृत्त्युपायो विवेकसाक्षात्कारः, दुःखनिवृत्तिश्चेत्येते पदार्थाः अत्र शास्त्रे प्राध्यान्येनोपदिष्टाः प्रसङ्गागताश्चान्ये । प्रकृतेः साम्यावस्थापन्नगुणत्रयात्मिकायाः सर्गभेदेऽप्येकत्वं, स्वर्गापवर्गरूपप्रयोजनवत्त्वम्, परार्थतया प्रवृत्तिमत्त्वञ्च, असङ्गस्य चेतनस्य पुरुषस्य प्रकृतिकार्य्येभ्यो भेदः, अकर्त्तृत्वं जन्ममरणादिव्यवस्थान्यथानुपपत्तेर्बहुत्वञ्च, प्रकृतेः पुरुषस्य चोभयोः अस्तित्वं, संयोगः, वियोगश्च स्थूलसूक्ष्मभूतानां स्थितिरित्येते दश पदार्थाः मौलिकाः । तथा अविद्या-